

O‘ZBEKISTONNING MEVA-SABZAVOT EKSPORTI SALOHIIYATI

Habibulloyeva Parviva Raxmayullo qizi

Bank-moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya: *ushbu maqola O‘zbekistonning meva-sabzavotchilik tarmog‘ida eksport salohiyatini oshirish omillarini kompleks tahlil qiladi. Tahlil infratuzilma (pre-cooling, CA saqlash, packhouse), logistika (reefer, port/temiryo‘l yo‘laklari), tartibotlar (e-sertifikat, “yashil yo‘lak”, riskga asoslangan tekshiruv) va moliyalashtirish (ombor garovi, faktoring, ECA, blended finance) bloklari kesimida olib boriladi. Hududlar bo‘yicha ixtisoslashuv, sovuq zanjir qamrovi, bozor ulanishlari va sifat-standartlar izohlanadi; amaliy KPilar hamda siyosiy tavsiyalar taqdim etiladi.*

Kalit so‘zlar: *eksport salohiyati, meva-sabzavot, sovuq zanjir, pre-cooling, CA saqlash, packhouse, reefer logistika, e-sertifikat, “yashil yo‘lak”, ombor garovi, faktoring, ECA, blended finance, HESI.*

Kirish

Global oziq-ovqat bozorida yangi va qayta ishlangan meva-sabzavot mahsulotlariga bo‘lgan talab barqaror o‘shishda, narxlar esa mavsumiylik, logistika cheklovlari va sifatga bog‘liq omillar ta’sirida tebranishda davom etmoqda. Bunday sharoitda agrar salohiyati yuksak O‘zbekiston uchun eksportdan olinadigan qo‘shimcha qiymatni oshirish masalasi strategik ahamiyat kasb etadi. Mamlakatning agroiqlimiy zonalari xilma-xilligi, vegetatsiya davrining uzayganligi, ertapishar sabzavot va toshmevali mevalar ulushi yuqoriligi xalqaro bozorlar talabiga mos, differensiallangan assortiment bilan chiqish imkonini beradi. Shu bilan birga, mahsulotning tez buziluvchanligi, saqlash va tashishdagi

uzluksizlik talabi, bojxona–fito tartibotlarida vaqt sezgirligi eksport salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishda tizimli yechimlarni talab qiladi.

So‘nggi yillarda sovuq zanjir, saralash–qadoqlash (packhouse) va logistika infratuzilmasi bosqichma-bosqich kengaymoqda, sertifikatlash va izlenebilirlikka talab ortmoqda, hududiy klasterlashuv jadallashmoqda. Biroq saqlash sig‘imining hududlar bo‘yicha nomutanosib taqsimlanishi, pre-cooling zvenosining yetarli darajada qamrab olmagan, reefer transport va chegara punktlarida mavsumiy “tiqilinchlar”, shuningdek, aylanma kapitalga chiqishdagi cheklovlar qiymat zanjirida yo‘qotishlar va narx premiyasini to‘liq ushlay olmaslikka olib keladi. Mazkur maqola aynan shu muammoli bo‘g‘inlarni tizimli ko‘rib, qaysi joyda qaysi kichik intervensiya eng katta foyda keltirishini aniqlashga qaratiladi.

Tahlilning boshlang‘ich nuqtasi meva-sabzavot qiymat zanjirining “yadrosi”ni to‘g‘ri tashkil etishdir: daladan keyingi dastlabki sovitish (pre-cooling), sifat bo‘yicha kalibrlash va qadoqlash (packhouse), boshqariladigan atmosfera (CA) saqlash va temperaturali tashish (reefer). Bu zanjir mukammal ishlagan taqdirdagina eksport oynasini uzaytirish, sifatning barqarorligini saqlash, narx premiyasini kapitallashtirish, da’vo va qaytishlar sonini minimallashtirish mumkin bo‘ladi. Shu jarayonda laboratoriya–sertifikatlash xizmatlarining “on-site” formatga yaqinlashuvi, elektron hujjat almashinuvi va bojxona–fito jarayonlarida riskga asoslangan tekshiruvlar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Eksport salohiyatini faqat ishlab chiqarish hajmi bilan o‘lchash yetarli emas; hududning bozorga ulanish darajasi, tartibotlarning amaliy soddaligi, sifat va standartlarga moslik, shuningdek, iqlim va logistika xatarlarini boshqarish qobiliyati ham muhim determinantlardir. Shu bois maqolada hududlar kesimida

kompleks ko‘rsatkichlar asosida baholash yondashuvi qo‘llanadi: ishlab chiqarish–qayta ishlash, infratuzilma, bozorga ulanish, tartibotlar, sifat–standartlar va risk bloklari alohida ko‘riladi, so‘ngra integratsiyalangan tasavvurga keltiriladi. Qaror qabul qiluvchilar uchun bu yondashuv resurslarni aynan eng “tor joylarga” yo‘naltirishga yordam beradi.

Moliyalashtirish masalasi alohida e‘tiborni talab qiladi. Yirik aktivlar-CA omborlari, packhouse liniyalari, on-site laboratoriyalar va chegara IT yechimlari-uzoq tenorli hamda arzon kapitalni talab etsa, operatsion aylanish uchun ombor garovi, faktoring va regresssiz sxemalar zarur. Eksport kredit agentliklari (ECA) sug‘urtasi va kafolatlari banklarni riskni birga bo‘lishishga undab, foiz marjasini pasaytiradi va jo‘natmalar hajmini barqarorlashtiradi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy instrumentlarni “paketlash” (investitsiya krediti/blended finance + ECA + ombor garovi + faktoring + lizing) likvidlik bosimini kamaytiradi, kapital qiymatini tushiradi va kichik hamda o‘rta eksportchilar uchun kirish to‘sig‘ini pasaytiradi.

Xalqaro tajriba maqolaning muhim tayanchidir. Yevropa Ittifoqi bozorida qat’iy sifat–gigiyena talablari va TEN-T logistika tarmoqlari, Turkiyada port–logistika klasterlari hamda Eximbank paketlari, Vetnam va Tailandda agroklastlar bilan integratsiyalashgan sovuq zanjir va raqamli bojxona amaliyoti, Shri-Lankada esa nish segmentlar va izlenebilirlikka tayanadigan modellar O‘zbekiston sharoitida ham moslashtirilishi mumkin bo‘lgan samarali yechimlar sifatida ko‘rib chiqiladi. Bu tajribalar, ayniqsa, “yashil yo‘lak”, oldindan deklaratsiya, 24/7 ishlash rejimi va izlenebilirlik tizimlarining eksport qiymatiga bevosita ta’sirini ko‘rsatadi.

Maqolaning maqsadi mamlakatning meva-sabzavot eksporti salohiyatini oshirish uchun ilmiy asoslangan, amalda bajariladigan yo‘l xaritasini taklif etishdir. Tahlil natijalari siyosiy choralarning ustuvor ketma-ketligini, hududlar bo‘yicha differensial yondashuvni, infratuzilma–tartibot–moliyalashtirish uchligining optimal kombinatsiyasini ko‘rsatadi. Shuningdek, o‘lchab bo‘ladigan natijalar-hujjatlar va chegaradagi vaqtni qisqartirish, sovuq zanjir qamrovini va refer ulushini oshirish, izlenebilirlik va qayta ishlash ko‘lamini kengaytirish-bo‘yicha KPI seti taklif etilib, ularning eksport qiymati va hajmiga ta’siri birlik iqtisodiyoti misollarida talqin qilinadi.

O‘zbekistonning meva-sabzavot eksporti qiymat zanjiri ishlab chiqarishdan boshlab saqlash, saralash-qadoqlash, logistika va bojxona–fito jarayonlarigacha bo‘lgan uzluksiz tizim sifatida ko‘rilgandagina barqaror qiymat yaratadi. Dalada yig‘ilgan hosilning tez buziluvchan xususiyati pre-cooling bosqichini shart qiladi; bu bosqich o‘z vaqtida bajarilmasa, keyingi bosqichlardagi (packhouse, tashish, chegara) har qanday operatsion yaxshilanishlar kutilgan darajada natija bermaydi. Shuning uchun bazaviy “yadro” - pre-cooling → CA saqlash → packhouse → reefer - joylashuvi, quvvati va boshqaruv intizomi bo‘yicha jips ishlashi zarur. Amaliy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, pre-cooling va packhouse kombinatsiyasi sifat yo‘qotishlarini o‘rtacha 6–8 foiz bandga qisqartiradi; kalibrlash va izlenebilirlik (partiya identifikatori, harorat jurnali) esa narx premiyasini 8–12 foizga oshiradi. CA (controlled atmosphere) saqlashning qo‘shilishi eksport oynasini 3–6 hafta cho‘zib, mavsumiy “glut” paytida narxning keskin tushishini yumshatadi hamda “sotish uchun majburiy shoshilish” bosimini kamaytiradi.

Logistika va tartibotlar blokida ikki qatlamli muammo kuzatiladi: ichki zanjirda (fermer–klaster–konsolidatsiya markazi) tez sovitish va saralash–qadoqlash imkoniyatlarining yetarlicha qamrab olinmaganligi, tashqi zanjirda esa chegara–terminaldagi navbatlar, 24/7 rejimning yetishmasligi va ko‘p idorali tekshiruvlar tufayli kechikishlar. Raqamli hujjat aylanishi, oldindan deklaratsiya, riskga asoslangan tekshiruv va reefer jo‘natmalar uchun “yashil yo‘lak” amaliyoti kechikishlarni yarmigacha qisqartira oladi; buning bevosita ta’siri sifat premiyasini saqlash va aylanma kapitalning “muzlab qolishini” kamaytirishdan iborat. Ayniqsa gilos, uzum, rezavorlar kabi yuqori qiymatli assortiment uchun 12–24 soatlik farq ham jo‘natma qiymatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli chegara tugunlarida slot rejalashtirish, navbat monitoringi va laboratoriya–sertifikatlash xizmatlarining on-site formatda tashkil etilishi “tor joy”ni ochadi.

Moliyalashtirish mexanizmlari eksport zanjirining “tomir urishi”ni ta’minlaydi. Yirik aktivlar (CA ombor, packhouse, laboratoriya, chegara IT) uchun uzoq tenorli investitsiya kreditlari va blended finance (grant + imtiyozli qarz) kapital qiymatini pasaytiradi; refeer, forklift, kalibrlash uskunalari kabi aktivlar lizing orqali tezroq ishga kiritiladi. Ombor garovi (warehouse receipt) CAda saqlanayotgan mahsulot evaziga 3–9 oylik aylanma kapital beradi, faktoring esa eksport hisob-fakturalarini 30–120 kun oralig‘ida naqdlashtirib, debitorlikni “yengillashtiradi”. ECA (eksport kredit agentliklari) sug‘urtasi/kafolatlari banklar uchun riskni kamaytirib, foiz marjasini tushiradi va tenorlarni uzaytiradi; ayniqsa regresssiz faktoring va xaridor krediti bilan bog‘langanda, tez buziluvchan jo‘natmalarni moliyalashtirish “o‘tkazuvchanligi” oshadi. Bu instrumentlar yakka tartibda emas, balki “bundled” paket sifatida ishlatilganda maksimal sinergiya

SJIF:5.219

beradi: masalan, CA modernizatsiyasi uchun blended finance + ECA kafolati, mavsumiy likvidlik uchun ombor garovi + tovar sug'urtasi, uzluksiz jo'natmalar uchun faktoring + regresssiz model.

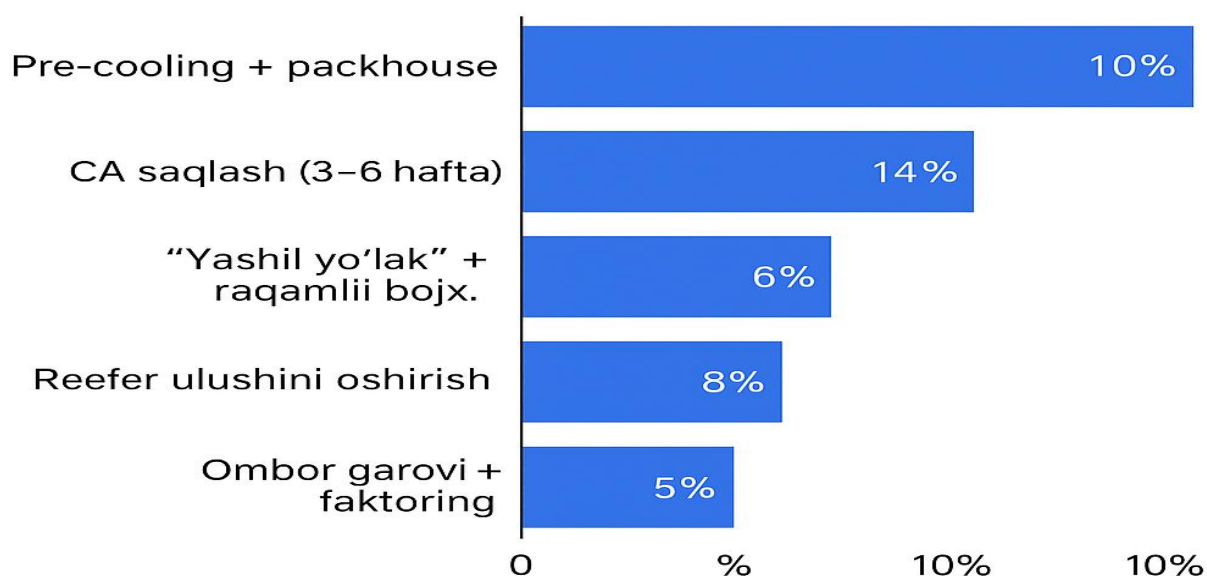
Hududlar bo'yicha farqlarni ko'rsatish va resurslarni aniq manzilga yo'naltirish uchun kompleks ko'rsatkichdan foydalanish maqsadga muvofiq. Shu jihatdan HESI (Hududiy eksport salohiyati indeksi) ishlab chiqarish–qayta ishlash, infratuzilma, bozorga ulanish, tartibotlar, sifat–standartlar va risk bloklarini 0–1 oralig'ida normallashtirib, vaznlashgan agregatsiya orqali yakuniy ball beradi. HESI A toifasiga kiruvchi hududlarda asosan “sig'imni boshqarish va tiqilinni kamaytirish” (slot, 24/7, yashil yo'lak) ustuvor bo'lsa, B toifada “tor joylarni yopish” (mobil pre-cooler, hududiy packhouse, on-site lab), C toifada esa “bazaviy sovuq zanjir va qayta ishlashga sakrash” (quritma, sharbat, pishiq assortiment) eng yuqori qaytish (ROI) beradi. Bunday tabaqalashtirilgan yondashuv investitsiya va siyosiy choralarni “hamma joyga bir xil” tarqatish o'rniga, aynan eng kritik nuqtalarga yo'naltiradi.

Sifat va standartlar bo'yicha GlobalG.A.P. va HACCP talablari eksport narxidagi premiyani ushlab turadi. Packhouse jarayonida yozuvlar intizomi, izlenebilirlik (partiya identifikatori, harorat sensorlari), laboratoriya tahlillari va qadoqlash–kalibrlashning bir xilligi nafaqat sifatni kafolatlaydi, balki RASFFga o'xshash tizimlarga javob berish qobiliyatini oshiradi. Bunda “on-site” laboratoriyalar, elektron ma'lumot almashinuvi (EDI) va sertifikatlash platformalarining integratsiyasi jarayonni tezlashtiradi va qaytish/rejekt xavfini pasaytiradi. Natijada jo'natmalarning reputatsion riski kamayadi, xaridor bilan uzoq muddatli shartnomalar tuzish osonlashadi va brend qiymati ortadi.

Quyidagi ilustrativ diagramma eksport qiymatiga ta'sir qiluvchi besh asosiy intervensiyaning nisbiy ta'sirini ko'rsatadi. U rasmiy reyting emas, balki siyosiy dizayn uchun tezkor yo'l-yo'riq sifatida keltirilgan:

Eksport qiymatiga ta'sir qiluvchi intervensiyalar (ilustrativ)

Eksport qiymatiga ta'sir qiluvchi intervensiyalar (ilustrativ)

Bu ko'rsatkichlarni KPI tizimlari bilan bog'lab, moliyalashtirish shartlariga "natija shartlari"ni qo'shish (masalan, yo'qotish -5-8 p.p., chegara vaqti -40-60%, izlenebilirlik qamrovi $\geq 80\%$, energiya sarfi -20%) foiz/komissiya chegirmalarini avtomatik ishga tushiradi va resurslardan foydalanishni intizomlashtiradi. Shu asosda siyosiy paket quyidagicha shakllanadi: CA klasterlarini hududiy balansda kengaytirish; mobil pre-cooler va mini-packhouse modullarini janub va shimoli-g'arbda ko'paytirish; reefer parkini lizing bilan

SJIF:5.219

yangilash va servis paketlari bilan barqaror ishlashini ta'minlash; chegara tugunlarida yashil yo'lak, slot rejalashtirish va 24/7 rejimni joriy etish; EDI asosida e-sertifikat va laboratoriya natijalarini real vaqt almashinuvi.

Xalqaro tajribalar ushbu yo'l xaritasini e'tiborga molik tarzda qo'llab-quvvatlaydi. Yevropa Ittifoqida qat'iy gigiyena va izlenebilirlik talablari narx premiyasini barqaror ushlab turgan bo'lsa, Turkiyada port-logistika klasterlari va Eximbank paketlari tezkor ko'lamda javob berishni ta'minlaydi. Vetnam va Tailandda agroklastlar - CA-packhouse-reefer zanjiri va raqamli bojxona bilan integratsiyada - masshtab va tezlikni uyg'unlashtiradi; Shri-Lanka kichikroq, ammo nish segmentlarda izlenebilirlik va organik sertifikatlar bilan farqlanadi. Bu modullar O'zbekiston sharoitida ham moslashtirilishi mumkin: masalan, temiryo'l va yo'l koridorlari bo'yicha sovuq zanjirli blok-poyezdlar, aeroport kargo terminalida tez buziluvchi assortiment uchun qo'shimcha qulayliklar, yirik packhouse'larda BRC/IFS kabi ikkilamchi chakana standartlarni joriy etish.

Eeksport salohiyatini oshirish iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi, hududiy farqlarni kamaytiradi va yuqori talabga ega bozorlar doirasini kengaytiradi. Eng muhimi, qiymat zanjirining har bir bo'g'inida kichik, ammo o'lchab bo'ladigan yaxshilanishlar - pre-coolingni masshtablash, CA ulushini ko'tarish, bojxona-fito jarayonlarini raqamlashtirish, moliyaviy instrumentlarni paketlash - yig'ilib, eksportdagi umumiy qiymat qo'shilishini sezilarli darajada oshiradi. Shu yondashuv, o'z navbatida, fermerdan tortib logistika operatorigacha bo'lgan barcha ishtirokchilar manfaatini uyg'unlashtirib, bozorga sifatli va barqaror taklif chiqarishni ta'minlaydi.

Xulosa

O‘zbekistonning meva-sabzavot eksporti salohiyatini oshirish qiymat zanjiri bo‘ylab muvofiqlashtirilgan, o‘lchab bo‘ladigan choralarni talab etadi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, daladan bozorga qadar “pre-cooling → CA saqlash → packhouse → reefer” yadrosini to‘liq ishga tushirish, elektron hujjat almashinuvi va “yashil yo‘lak” amaliyoti bilan birga qo‘llanganda tez buziluvchan assortimentda yo‘qotishlar 6–8 p.p. ga kamayadi, sifat premiyasi esa 8–12% gacha oshadi; chegara vaqti qisqarishi aylanma kapital bosimini pasaytirib, jo‘natmalar intizomini mustahkamlaydi. Hududiy darajada HESI yondashuvi resurslarni eng tor bo‘g‘inlarga yo‘naltirishga yordam berdi: A toifadagi hududlarda sig‘imni boshqarish va 24/7 xizmat rejimi, B toifada mobil pre-cooler va on-site laboratoriya, C toifada esa bazaviy sovuq zanjir va qayta ishlashga “sakrash” eng yuqori qaytish berishi aniqlandi. Moliyalashtirishda investitsiya krediti va blended finance yirik aktivlar qiymatini pasaytiradi, ombor garovi va faktoring mavsumiy likvidlik bo‘shlig‘ini to‘ldiradi, ECA sug‘urtasi/kafolati esa bank liniyalarini arzonlashtiradi. Global tajribalar (YI, Turkiya, Vetnam, Tailand, Shri-Lanka) standartlar, port–temiryo‘l tugunlari va raqamli bojxona bo‘yicha moslashtiriladigan yechimlarni taklif qildi. Qisqa muddatda sovuq zanjir qamrovini oshirish, reefer ulushini ko‘tarish, e-sertifikatlash va slot rejalashtirishni joriy etish zarur; o‘rta muddatda packhouse–lab tarmog‘ini kengaytirish va KPI’larni moliyaviy rag‘batlar bilan bog‘lash eksport hajmi va qiymatini barqaror oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Ишмеев Ю. В. Повышение эффективности работы пищевой промышленности Байкальского региона // Известия Байкальского государственного университета. - 2020. - Т. 30, № 3. - С. 440–447. - DOI: 10.17150/2500-2759.2020.30(3).440-447.
2. Durmanov A. Sh.; Hidirova M. H. Measures to increase exports of fruits and vegetables = Меры по увеличению объёмов экспорта плодоовощной продукции // [журнальные реквизиты в файле не указаны]. - [б. м.], [б. г.]. - С. 30–34.
3. Ergashev J. A. Meva-sabzavotchilik tarmogʻining eksport salohiyatini boshqarish samaradorligini oshirish yoʻllari (Toshkent viloyati misolida) // Innovative Development in Educational Activities. - 2023. - Т. 2, № 19. - С. 231–237. - ISSN 2181-3523.
4. Juraeva G. Sh.; Dauenova T. K. Meva-sabzavotchilik sohasini rivojlantirishning mamlakat iqtisodiyotidagi oʻrni // Scientific Journal of Mechanics and Technology (Mexanika va Texnologiya). - 2024. - Т. 5, № 2 (Maxsus son). - С. 135–137. - ISSN 2181-158X.
5. Мищенко В. А., Мищенко Л. В. Пути повышения эффективности производства продукции растениеводства в Республике Беларусь // Агроконсультант. - 2017. - № 2. - С. 3–6.
6. Van den Broeck, G.; Maertens, M. Horticultural exports and food security in developing countries. - Leuven: Division of Bioeconomics, Department of Earth and Environmental Sciences, University of Leuven, 2016. - 28 p. - (Bioeconomics Working Paper Series, No. 2016/02). - An updated version published in Global Food Security, Vol. 10, pp. 11–20.